

«МІЙ СВІТЕ ЗАТИШНИЙ, МОЯ УТІХО МИЛА»: ОСВІДЧЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У переддень свого дня народження, 28 (16) вересня 1894 р., до Львова приїздить 28-річний новопризначений професор першої кафедри української історії, вихованець Університету св. Володимира Михайло Грушевський – «дуже скромненький і звичайний на позір, та ще в чужині не знає, куди обернутись»^[1]. Сумує за київським товариством, і поступово вживається у львівське. У автобіографічних оповіданнях змальовує себе в образі «високоповажного патріота», «поважного громадянина» «з довгим формуляром всяких заслуг», «чоловіка на становищу», у якого молодий пух на щоках перетворився на жорстку бороду. І роздумує, чи море слави, популярності, вдячності, громадської користі «замінить чоловікові особисте щастя?»^[2]

За рік до початку «галицької доби» Михайла Грушевського збулася мрія про педагогічну кар'єру у Львові 26-річної Марії з дому Вояковських. Її шлях до столиці Українського П'ємонту був набагато складнішим, аніж майбутнього чоловіка. Народжена 1868 року в селі Підгайчики на Тернопіллі, шоста дитина в родині Іванна-Марія рано втратила батька – місцевого греко-католицького пароха о. Сильвестра Вояковського. Непростим видався і шлях до освіти й престижної на той

час посади вчительки. Спочатку були віділові школи в Тернополі та містечку Підгайці, згодом Станіславові й Кракові (1876–1884)^[3]. Нарешті вчительська семінарія у Львові (1884–1887), на навчання в якій вказує не лише свідоцтво з відзнакою, але і «Сведоцтво убожества», за яким юна семінаристка Марія Вояковська «єсть вкрайно убога, ибо не маючи отца ани матери, удержується в школах лишь з милосердия»^[4]. Далі була праця у п'ятикласній народній школі містечка Скала над Збручем, де мешкала її старша сестра Олімпія – дружина місцевого пароха Олександра Левицького. Після смерті матері саме отець Олександр візьме опіку над дівчиною.

↗ Марія Вояковська – вчительки Першої міської жіночої віділової школи ім. королеви Ядвіги у Львові Львів, початок 1890-х рр.

Михайло Грушевський – новопризначений професор кафедри української історії Львівського університету
Київ, 1894 р.

У вересні 1893 р. Марія отримала посаду вчительки-практикантки Першої міської жіночої віділової школи ім. королеви Ядвіги у Львові, поринувши у вир інтелектуального, творчого життя міста^[5]. Заприятелювала з письменницею і громадською діячкою Наталією Кобринською, яку пізніше назве «провідницею жіночого руху в

Галичині»[6]. Закоханість у театр і музику зріднила молодого педагога з найвизначнішою співачкою світу, як називали за життя Соломію Крушельницьку. Виїхавши після закінчення Львівської консерваторії на студії до Італії, Соломія напише своїй львівській подрузі: «Я не забула за Тебе і не забуду ніколи, бо щось ми ся здає, що Тебе варто любити за Твою працю і за добре серце, котре на лиці у Тебе вичитати можна»[7].

Про ці взаємні симпатії й дружбу Марії з видатними українськими діячками згадає і Михайло Павлик, сповіщаючи 18 травня 1896 р. Людмилі Драгомановій свіжу львівську новинку: «Тут Грушівський жениться: бере собі смирну дівчину, учительку, сироту, добру мою знакому і радикалку – Вояківську, – що дуже гарно з єго боку. Новоеорці дуже возлементують. Вояківська велика приятелька Кобринської і Крушельницької»[8].

Точного дня і місця, де перехрестилися й обнялися долі Михайла й Марії, закохані не описали. Сучасники ж по-різному називають обставини цього знайомства, але поза сумнівом – їх поєднало українське інтелектуальне середовище Львова, в якому вони оберталися. Родини Барвінських і Шухевичів – перших «опікунів» професора Грушевського, були близькими й вчительці Вояковській. Громадські, педагогічні справи поєднали Марію з донькою Олександра Барвінського, прихильницею феміністичного руху Ольгою. Численні запрошення членкині «Клубу русинок» М. Вояковській підписані його очільницею, дружиною етнографа Володимира Шухевича Герміною[9]. Це їхній молодшій донечці Михайло присвятить поетичні рядки «Я так люблю в тобі твій усміх непорочний...»[10], а в перспективному професорові Шухевичі вбачали блискучу партію для своєї Орісі. Однак, їй було лише 13, а романтичними історіями Михайло уже не марив, вони залишилися в минулому.

Важливі свідки тогочасних подій – листи – підказують, що після знайомства ні Михайло, ні Марія не відкладали своє вінчання на невизначене майбутнє. Свідками знайомства й закоханості стали також ліричні поезії професора Грушевського, датовані другою половиною квітня 1896 р.:

«Мій світе затишний, моя утіхо мила,

Яку в собі ти радість принесла!

Блаженна сила та, що на широкім світі

Докупи нас звела.

Сміливо й радісно, без страху та вагання

Рушаймо ми тим шляхом світовим...»[11]

Ця поезія народилася, напевно, тоді, коли Марія відповіла «Так!» на лист-освідчення Михайла Грушевського від 23 (11) березня 1896 р.: «Думаю, що для Вас не тайна моя симпатія до Вашої особи... Але ми так недавно знаємося, що – припускаю – моя звичайна насмішкувата і скептична покривка могла затулити не в однім мій дійсний характер; прошу вірити, що здатний я й до глибокого і тривкого почуття, а люде, що ближше знають мене, potwierдили б, що маю вдачу добродушну і виrozumілу. Шукаю товариша щирого, розумного і доброго, співробітника в праці громадській, аби жити з ним душею в душу, а хто шукатиме в мені того ж... сподіюся, що не помилиться»[\[12\]](#).

Відповідь «Так!» Михайло отримав доволі скоро, бо вже в середині квітня 1896 р. його мама, яка мріяла про «добру і спокійну» подругу для старшого сина, турбувалася про благословенні ікони. На початку травня відбулося знайомство з родиною майбутньої дружини: старшою сестрою Олімпією та її чоловіком – парохом греко-католицької церкви св. Миколая в Скалі-над-Збручем Олександром-Костянтином Левицьким. Тоді ж було вирішено і про вінчання, бо невдовзі мати, Глафіра Захаріївна Грушевська, повідомляла, що молодший брат Олександр бажав би приїхати, але не була певна, чи встигне оформити паспорт та «чи знайде він цю Скалу»[\[13\]](#).

За листуванням М. Грушевського з батьками відомо, що вони намагалися переконати сина вінчатися в православної церкві чи то в Києві, чи то в одному з храмів Київської губернії, де служили священниками рідні як по батьківській, так і материнській лінії. Однак, Михайло прийняв волю коханої, і одним з визначальних факторів цього рішення була постать авторитетного пароха і просвітника Олександра Левицького, з яким зацізнався і яким захопився[\[14\]](#). Та власне і корені роду матері Михайла Грушевського проросли від греко-уніатського священника Петра Опущкевича[\[15\]](#). Про це пам'ятали в родині, і втішаючи брата, сестра Ганна в ці дні писала: «уніатська віра і наша православна дуже мало різняться одна від одної»[\[16\]](#).

Однак, треба було полагодити формальності. Власне, один із перших виявлених листів отця Левицького до Михайла Грушевського присвячений саме їм: «Нетерпеливо очікую відомости від Вас про Ваше вінчанє, як рішились те, де має ся відбути, а властиво як рішив компетентний той священник: чи може дати мені делегацію, чи ні? Чи він ся поінформував в тім ділі добре, чи взагалі буде се по закону, чи ні?»[\[17\]](#). Для отримання повноваження о. Левицькому Грушевський звертається до єдиної у Львові православної церкви Святого Георгія, парафіянином якої був, та відбуває 14 (2), 17 (5) та 24 (12) травня 1896 р. біблійні оповіді, готуючись до шлюбу[\[18\]](#). У цей самий час, 7 травня (за н. ст.), адміністратор парафії о. В. Томович повідомляє, що не заперечує проти того, щоб о. Левицький здійснив обряд вінчання, і передає в консисторію підготовану ним «декларацію» для отримання

дозволу[19]. Справа зволікалася, і лише після телеграми зі Скали той же отець Томович спрямовує Грушевському повідомлення про намір клопотатися в консисторії про письмову «диспензу» – дозвіл на вінчання М. Грушевського з М. Вояковською греко-католицьким священником. Це було 22 травня (за н. ст.) 1896 р.[20]

А вже 26 травня 1896 р. під склепінням греко-католицької церкви св. Миколая в Скалі-над-Збручем отець Олександр Левицький здійснив обряд вінчання[21]. У цей день Марія стала Грушевською, Пані Професоровою, гранд-дамою львівського українського товариства. Невдовзі після вінчання, о. Олександр надсилає молодятam листа з батьківськими настановами: «Кохані! Що там у Вас чувати? Як ся Марина справує, добра чи кепська жінка»[22].

Михайло Грушевський не помилився: Марія була саме таким товаришем/другом, якого він і шукав, була «утіхою милою», за яку дякував Богові. Через багато літ Наталя Полонська-Василенко зауважить, що Марія Грушевська – дружина, завжди переростала Марію Грушевську – наукову робітницю й письменницю[23]. Однак, модерна, освічена, амбітна, активна, вона залишалася самодостатньою особистістю, хоча після шлюбу її ім'я завжди перебуватиме у світлі/тіні імені знаменитого чоловіка.

↑ Марія Грушевська – пані Професорова
Львів, початок 1900-х рр.

Чи втратив феміністичний рух свою щирю прихильницю? Звичайно – ні! Її життя було частинкою цього руху, адже ідеї жіночої емансипації перебували в центрі розвою усіх товариств, з якими вона співпрацювала багато років. А всесвіт взаємоповаги та родинного порозуміння розвінчав тогочасні дискусії-занепокоєння, як би то жіноча емансипація не зруйнувала традиційні сімейні цінності. Пишаючись здобутками українського жіноцтва, у 1920 р. Марія писала: «Швейцарія, найкраще зорганізована й можна сказати найкультурніша країна в Європі не дала ще й досі політичних прав своїм жінкам, а наша нещасна й розбита в першій хвилі свого свобідного житя усунула всі різниці в правах між своїми громадянами» [24]. У цей самий час М. Грушевська разом з Н. Суровцовою активізує роботу Національної ради українських жінок, обраної на жіночому з'їзді в Кам'янці-Подільському для ведення роботи в міжнародних жіночих організаціях.

↑ Марія Грушевська в колі діячів української культури
1919–1920 рр.

Після шлюбу Марія продовжує підтримувати «огнища життя інтелектуального» – Клуб русинок і Кружок українських дівчат, співпрацює з Українсько-руським педагогічним товариством, Науковим товариством імені Шевченка, Українсько-руською видавничою спілкою, Українсько-руським драматичним товариством ім. І. Котляревського, жіночою промисловою спілкою «Труд»[\[25\]](#). 1900 р. на з'їзді жінок у Львові з ініціативи Н. Кобринської та М. Грушевської засновується товариство «Руська охоронка»/«Українська захоронка», яке дбало і про дітей, відкриваючи дитячі садочки, і про їхніх матерів, відкриваючи перед ними нові перспективи.

↗ Посвідчення Марії Грушевської – члена Українсько-руського драматичного товариства ім. Івана Котляревського

Серпень 1900 р.

ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 928. Арк. 37.

Найщасливішою подією у житті Марії та Михайла Грушевських стало народження 21 червня 1900 р. доньки Катерини/Кулюні. Дитя було таким довгожданим, що про свою вагітність Марія воліла не повідомляти навіть найближчим родичам. Вражені радісною звісткою, Левицькі вітали подружжя. З почуттям щирого гумору зреагував на цю несподіванку отець Олександр: «Скорше був бим увірів, що ратуш у Львові завалилася, а з нею всілякі Бадені, Сангушки, Пінінські etc..., але видко, що се дійсна і настояча правда, доказом чого побивання се за мамками! Най же Вам Бог благословит ваше отроча, най здорова і велика росте ваша Дівка, Вам на потіху, а на славу Руси...» [26]. З того щасливого дня, як на світ прийшла їхня «потішечка», їхня «найдорожча Кулюнечка», якій Марія передала всі свої найкращі таланти, збереглися сотні листів із своєрідною монографією: «ММК»: Михайло, Марія, Катерина. Єдине ціле! Так підписані всі їхні звісточки до тої години, доки вони залишались вкупі. Портрет Марії-Матусі не зміг би виписати найталановитіший маляр, бо такої гами відтінків любові, турботи, ніжності, гордощів ще ніхто не створив. Вона так і не змогла розділити свою любов між двома найріднішими їй людьми, вона просто її у стократ примножила.

↑ Михайло та Марія Грушевські у колі рідних і друзів, що зібрались з нагоди річниці їхньої доньки Катерини Львів, червень 1901 р.

Музика, театр, мистецтво, подорожі, колекціонування – увесь цей світ артистичної штуки був спільною пристрастю і невід’ємною частиною життя родини Грушевських. Якось у Музеї Біляшівського в Києві Марію вразили твори Тараса Шевченка, які їй показали працівники: «Дивне чує се викликало, наче бачилось живого чоловіка, Т[араса] Г[ригоровича]!»^[27]. Ця зустріч із малярською спадщиною Кобзаря запала в душу, і дізнавшись про продаж у Москві трьох робіт Т. Шевченка, вона просила Михайла: «Я б дуже хотіла, аби Ти їх купив»^[28].

↑ Михайло (у другому ряду 6-й ліворуч) та Марія (у другому ряду 8-ма ліворуч) Грушевські серед викладачів і студентів Наукових курсів українознавства у Львові
18 липня 1904 р.

Закоханість у високе мистецтво, старожитності Марія разом із Михайлом реалізували в приватних колекціях – вияві багатства їхнього мікрокосму. Вони відчували і поважали естетичні смаки один одного, а у своїх оселях вдало й сміливо поєднували різні збірки. Робочий кабінет на віллі у Львові Михайло оздобив у гуцульському стилі, за інтер'єри великого й малого салонів, осяяних етюдами «поета сонця» Івана Труша, відповідала Марія. Інший колорит мала київська оселя подружжя. Тут домінували килими й улюблений межигірський фаянс, а домашня робітня Грушевського з портретами Мазепи, Розумовського, унікальною книгозбірнею стала предметом захоплення київських приятельок пані Професорової.

Як для Михайла Грушевського, так і його Маринці, Київ був «своїм» містом, який вона любила не менше, ніж Львів. Все частіше буваючи тут після спорудження у 1909 р. фамільного Дому Грушевських, нотувала в щоденнику: «У Лисенка було дуже приємно, якимось так, як межі своїми, і взагалі цілий час нашого побуту в Києві якимось “не чужо” – ніби тут і наше місце, і дивно, що додому не хочеться» [29].

1905 р. львівська збірка дебютувала на Виставці української штуки й артистичного промислу, задуманої й реалізованої Михайлом Грушевським та Іваном Трушем. Марія з особливим захопленням допомагала у створенні експозиції, про що сповіщала до київської рідні чоловіка: «У нас тепер новинка, лагодимо виставку картин, різьби в дереві і старинних українських плахт, і завтра вже буде виставка відчинена; з тої причини у нас трохи прибуло роботи... Виставка дуже

інтересна, особливо багата збірка гуцульської різьби в дереві, є незвичайно гарні річи (по більшій частині наша власність), а між картинами чудові краєвиди з Криму Труша. Є також багато образів артистів з України, переважно з Києва»[\[30\]](#).

Світ мистецького спілкування Марії Грушевської залишив відблиск і в її живописних портретах. На початку 1901 р. в одному з листів хвалилася: «Сими днями ми позували до портретів, я два рази, а Михайло раз, і прийдеться ще кілька разів посидіти. Оскільки можна з початого судити, то портрети вийдуть дуже гарні»[\[31\]](#). «Дуже гарний» образ Марії завершив 1903 р. друг родини Іван Труш. Пізніше, 1907 р., віллу прикрасив ще один портрет господині пензля Фотія Красицького.

↑ Іван Труш. Портрет Марії Грушевської
1903 р.
Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

Особливим захопленням Марії Грушевської завжди залишався театр, мистецтво якого тонко відчувала і розуміла. За її листами й щоденником чоловіка можна вивчати репертуари Київського міського театру, Літнього саду Купецького зібрання, львівських сцен. Використовувала кожен можливість для насолоди, давала добрі

поради й Михайлові. Під час його перебування у Відні в 1900 р. писала: «Піди конче на балет і може на яку оперу, може Трістан, або щось таке иньше, неможливе, чого у Львові не показують» [32]. Вміла яскраво змальовувати свої враження від гри акторів й сюжетів. Близькі взаємини з Соломією Крушельницькою, Марією Заньковецькою, сестрами Старицькими додавало особливого колориту цій пристрасті. Під час гастролей Галичиною, Марія Заньковецька з Миколою Садовським були жаданими гостями на віллі Грушевських. Численні зустрічі відбувалися і в Києві, Ніжині, на хуторі «Зелений клин». Свідченням симпатії двох Марій стала драма Генріха Ібсена «Нора або хатка ляльки», яка вийшла українською ось з такою посвятою: «Дорогій і Високоповажаній Марії Константиновні Заньковецькій сей переклад, зроблений на її бажання, присвячує перекладниця (Падолист 1907)».

↑ Генрих Ібсен. Нора або хатка ляльки /Переклала Марія Грушевська К., 1908 р.

З інтересом долучилася до постановки вистав в Українському клубі в Києві, взявши на себе роль консультанта історичних сюжетів. У одному з листів до Михайла розповідала про підготовку постановки за п'єсою Б. Грінченка «Серед бурі», де мав бути представлений військовий суд і старшина з клейнодами. Усвідомлюючи, що ніхто достовірніше не відповість на всі її запитання, звертається терміново до чоловіка: «1) Які у них сі клейноди, а головню у суду, палиця чи що? Нарисуй малесенького судю з його клейнодом, а головню сього “клейнода”. 2) Чи на такий суд виносили корогви військові і де з ними ставали,

мабуть окремо від старшин?» [33]. Свій досвід театралки реалізувала в добу Української революції 1917–1921 рр.: увійшла до президії товариства «Український національний театр», стала одним із фундаторів товариства «Вільний театр» при Троїцькому народному домі, членом театральної ради «Молодого театру» та «Українфільму».

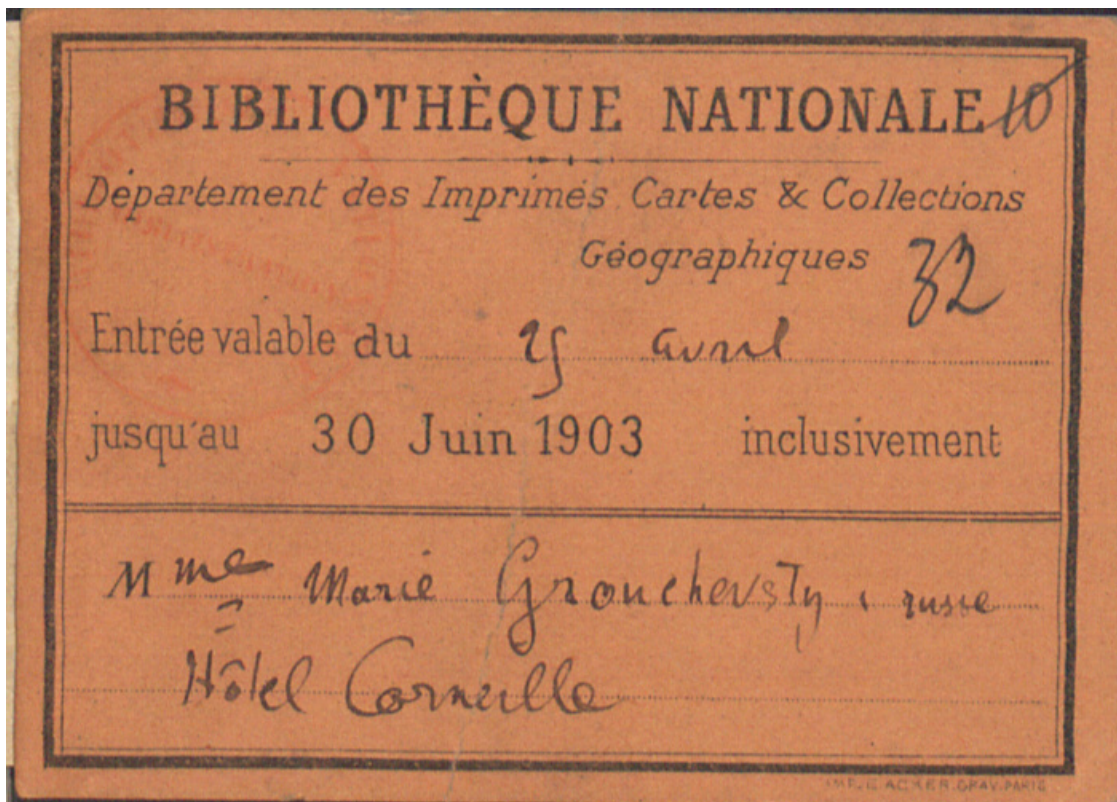
Марія завжди вболівала за всі ті клопоти, що випадали на плечі її коханого Мі, допомагала розширяти горизонти 24-х годин на добу, яких ще зі студентських літ йому так не вистачало, знаходила слова підтримки під час конфліктів у НТШ, непорозумінь з галицьким політикумом тощо. Часом не втримувалася, щоб не обуритися байдужістю його «команди»: «Зле тільки, що Місюневи заботою роботи і біганини, і ніхто майже не помагає, наче се і не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає» [34]. Величне бажання допомогти і боронити чоловіка і батька «погнало» вслід за ним на заслання Марію і донечку Катерину. «Ми їхали з радістю», – за себе й Матусю писала 14-річна дівчинка [35]. У добу Центральної Ради завжди була поруч не лише як член цієї парламентської інституції, але як волонтер і помічник у багатьох щоденних нагальних справах, на які просто не вистачало рук.

Підтримку дружини Михайло Грушевський приймав зі щирою вдячністю. Його перша подорож до Італії разом з Іваном Франком навесні 1904 р. відбулася саме завдяки їй. «Я чув себе безжурно й щасливо, й був дуже вдячний Мар[инці], що мене намовила, попросту випхала до сеї дороги» [36], – занотував професор Грушевський в останні дні італійських мандрів. Усі наступні поїздки до Італії (1904, 1908, 1911) відбулися виключно втрьох – Михайло, Марія, Катерина.

«Якби я жила в Римі завсіди і мала власні коні й час, я б щодня їздила на Via Appia» [37], – ці слова промовила Марія Грушевська, вперше осягнувши красу славної римської дороги, яка лишила в ній незабутній чарівний спомин, одне з наймиліших вражень, яке давав Рим. Пригадалася Марії меланхолійна врода дороги, а також Венеція, Неаполь, Флоренція, Рим і тоді, коли вона стала першою читачкою знаменитих белетризованих розповідей чоловіка «По світу»: «Я з великим вдоволенням артистичним читала і була страшно горда!» [38]. Пригадалась і зустріч Нового 1900 року в Берліні, і Париж з Лондоном 1903 р.

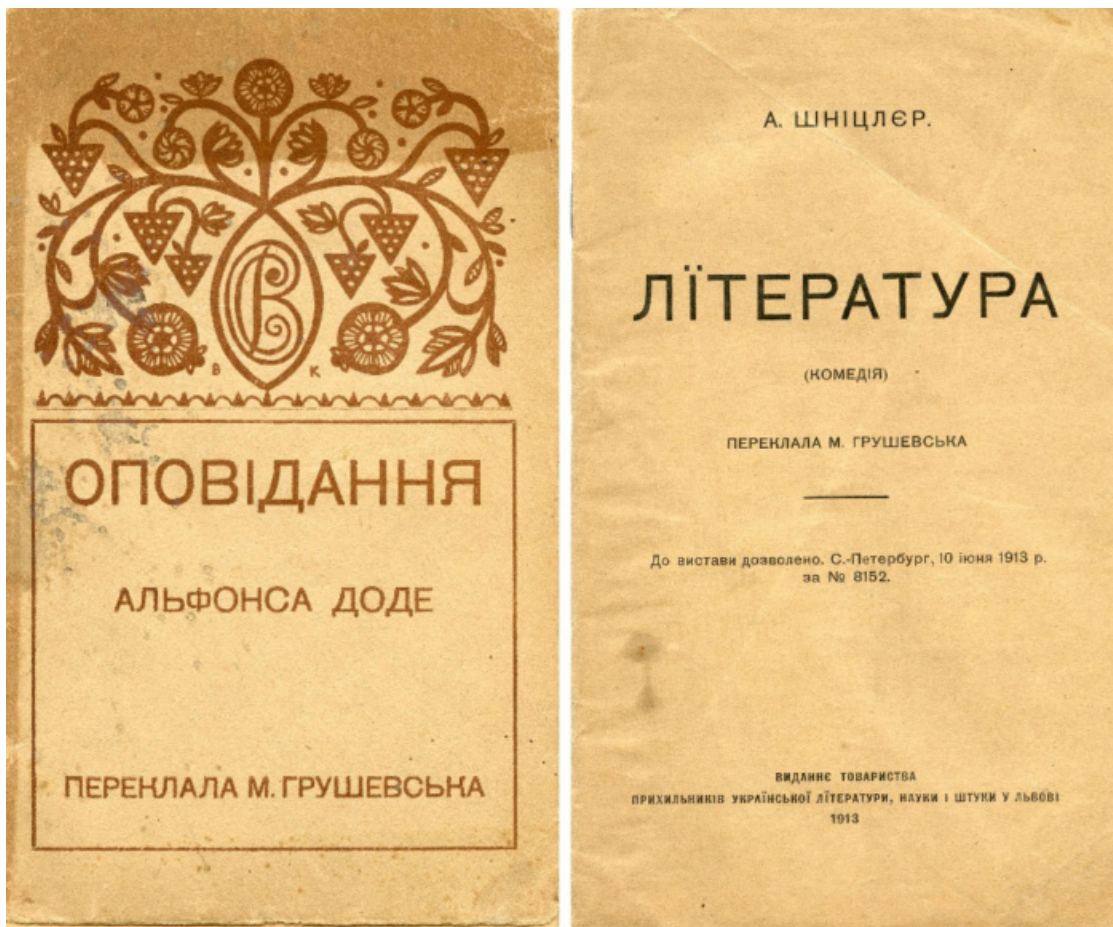
↑ Михайло та Марія Грушевські під час подорожі до Берліна
Берлін, 25 грудня (за ст. ст.) 1899 р.

↑ Перепустка до Національної бібліотеки Франції Марії Грушевської
Париж, квітень 1903 р.
ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 928. Арк. 32.

Талант перекладача, оглядача, рецензента реалізовувала у працях, друкованих у редагованих М. Грушевським виданнях, тим самим підтримуючи цим нелегкий редакторський хліб чоловіка. Лише на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» побачили

світ понад 40 рецензій та бібліографічних заміток Марії. Вже з перших томів нового видавничого проекту – «Літературно-наукового вістника» – з'являється ціла низка перекладів українською мовою творів Й.-В. Гете, А. Доде, Е. Золя, Г. Ібсена, Ф. Копе, Гі де Мопасана, І. Тургенєва, А. Чехова, А. Шніцлера. У них вона реалізувала свій особливий творчий талант, який помітила ще подруга Соломія: «[...] я чогось надіюся на Тебе, що Ти повинна писати і що будеш писати непримінно, і вірити не хочу, щоби Ти не мала вже що-небудь до друку. Повиннась щось таке сотворити, щоб всім руским жінкам, особливо попадянкам, отворити очі на властиву дорогу життя, себто вияснити, що можна попри такі заняття, як давати курям їсти та з челядею обідати і т. і., ще мислити і про визші, пожиточніші справи»[\[39\]](#).

↑ Видання перекладів Марії Грушевської

Гранд-дама мала відповідати своєму статусу й зовні: Марія стежила за модою і її несподіваними перемінами. У численних запрошеннях на різні культурно-громадські акції, великі і малі вечорниці з танцями прописували дрес-код, а тому в гардеробі був стрій і «вечерковий», і «візитовий», і «прогульковий», і «народний». Замовляла чоловікові «кримських баранків», радячи не сплутати з нікудишніми, ніби «песячими», «астраханами»[\[40\]](#). Пошив замовляли у відомого львівського власника магазину-майстерні хутра Ю. Соліка. Часом сам, часом через своїх пітерських приятелів Михайло Грушевський підшукував для дружини «кольє соболя», ковніри й інші її забаганки. Серед особливих презентів були також прикраси з діамантами. Один

такий надзвичайний перстень пригледіла в колекції Василя Кричевського: «Єсть дуже гарний перстень зі старинним брилянтом в виді вази з двома ухами, а з неї брилянтові квітки»[\[41\]](#).

Окремі спогади колег і співробітників Михайла Грушевського змальовують і манери її спілкування. Якось на львівську віллу завітав майбутній управляючий всіма видавничими справами в Києві Юрій Тищенко (Сірий). Його зустріла Марія «з милою усмішкою», але на бажання поцілувати їй руку рішуче відмовилася. «Слід зауважити, що в той час це була одна з небагатьох жінок, яка не любила, щоб перед нею схилялися»[\[42\]](#), – занотував пізніше Юрій Пилипович.

Разом із Михайлом Марія переживала смуток за затишною львівською віллою, куди після 1914 р. вже ніколи не повернулися, за спаленим російським військом і зрівняним із землею улюбленим «хутірцем» у Криворівні, знищеним фамільним домом на Паньківській, 9 у Києві. Переживала і прислухалася до його сповнених глибокого філософського змісту слів: «Треба жити, як можна!»[\[43\]](#).

↑ Родина Грушевських в еміграції
Баден, 1924 р.

І лише єдиний раз задощилися взаємини між подружжям Грушевських. Навесні 1913 р. вони задощилися сльозами Марії, яка не могла прийняти зв'язки чоловіка з масонською ложею у Москві. Її обурювало, що він не може бути таким відвертим, як завжди, а лише «скільки дозволено», не може утаємничити її у всі справи. Вона благала розірвати із тими «приятелями», які обплутали його

ритуалами, благала «не осьмішити себе», не робити ніяких «комедіантських практик»[\[44\]](#). Врешті, Михайло знайшов спосіб заспокоїти і пояснити коханій дружині характер організацій, адже подібні листи не зустрічаються далі в їхньому зворушливому епістолярному діалозі.

↑ **Марія та Михайло Грушевські: останнє спільне відоме фото подружжя**
Фотограф В. Павловський. Китаїв, літо 1928 р.

Останнє десятиліття, прожите Марією після арешту у 1938 р. донечки, було сповнене єдиним бажанням – дочекатися найдорожчу Кулюню. Не судилося... За спогадами внучатої племінниці Михайла Грушевського, улюбленим її місцем став балкон флігеля, що виходив на єдину тоді доріжку до дому. У відповідь на запитання «А що Ви там виглядаєте, Маріє Сильвестрівно?», завжди відповідала: «А я ось дивлюсь, може Катруся йде». У листах до знайомих виплескувала свій біль: «Як це я проживу без неї скільки років..., я розлучалася з нею лише один раз за все її життя»[\[45\]](#). Просила знайомих прислати їй кави, яка потрібна була як спомин за тим життям, коли вони були нерозлучні, як той підпис на всіх листах: «ММК»[\[46\]](#).

«Кабінет Михайла Сергійовича ми зберігаєм як заповідник, нічого не змінюючи в ньому за весь час. Се для нас найдорожча пам'ять»[\[47\]](#), – зверталася Марія до байдужої київської влади, яка після арешту донечки взялася заселяти дім «чужими людьми». Тепер на полицях цього відродженого заповідника серед сотень інших книжок стоїть перший том «праці життя» дорогого й такого коханого її чоловіка, його «Історії України-Руси», з лаконічною і зворушливою посвятою: «Моїй

Дружині»... Його Марії, якій вголос та подумки щодня не втомлювався освідчувався словами:

«Мій світе затишний, моя утіхо мила,

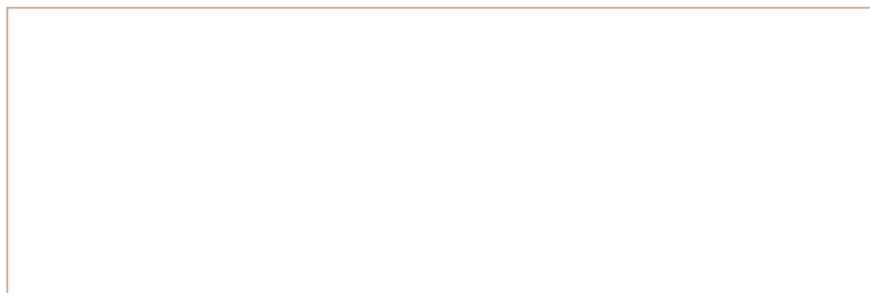
Яку в собі ти радість принесла!»

Світлана ПАНЬКОВА

- [1] *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Том третій. Частина п'ята. Нью-Йорк; Київ; Острого; Житомир. Видавець О.О. Євенок, 2019. С. 234.
- [2] *Грушевський М.* Історія однієї ночі // *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 13.* Львів, 2012. С. 92–93.
- [3] *Дзюбан Р.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського // *Пам'ятки України.* 2003. № 3. С. 78–79.
- [4] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 925. Арк. 11, 13–18, 20–21 зв.
- [5] *Дзюбан Р.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського. С. 81.
- [6] Лист Марії Грушевської до Ганни Чикаленко-Келлер. 15 травня 1920 р. // Музей-архів ім. Д. Антоновича УВАН у США. Висловлюємо щиру подяку хранительці фондів Музею-архіву Тамарі Скрипці за переслану копію даного листа.
- [7] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 976. Арк. 48–49.
- [8] *Денисюк І.* Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових // *ЗНТШ.* 1997. Т. ССXXXIV: Праці Філологічної секції. С. 477.
- [9] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 928. Арк. 5–6, 12, 17–19.
- [10] *Грушевський М.* «Я все люблю в тобі – твій усміх непорочний...» // *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 12.* Львів, 2012. С. 67.
- [11] *Грушевський М.* «Далеко ти, та я живу тобою...» // *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. Т. 12.* Львів, 2012. С. 69.
- [12] «Ваш люблячий... М.Грушевський» (Маловідомі документи з родинного архіву) / Публікація М.А. Панової, О.Б. Пантюхової // *Архіви України.* 1996. № 1–3. С. 24.
- [13] *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням) // *Архіви України.* 2004. № 4–6. С. 167–169.
- [14] *Панькова С.М.* Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних та мемуарних джерел // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. К., 2010. Вип. 15. С. 83–94.
- [15] *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). К., 2006. С. 351–370.
- [16] *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського... С. 169.
- [17] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 587. С. 4.
- [18] *Дзюбан Р.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського. С. 83–84.
- [19] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 49.
- [20] Там само. Арк. 56.

- [21] *Дзюбан Р.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського. С. 78–88.
- [22] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 947. С. 45.
- [23] *Полонська-Василенко Н.* Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських // Наше життя. 1956. Квітень. С. 9–10.
- [24] Лист Марії Грушевської до Ганни Чикаленко-Келлер. 25 березня 1920 р. // Музей-архів ім. Д. Антоновича УВАН у США. Висловлюємо щиру подяку хранительці фондів Музею-архіву Тамарі Скрипці за переслану копію даного листа.
- [25] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 928.
- [26] *Панькова С.М.* Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних та мемуарних джерел. С. 86.
- [27] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 936. Арк. 4 зв.
- [28] «Ваш люблячий... М.Грушевський» (Маловідомі документи з родинного архіву). С. 24.
- [29] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 936. Арк. 4 зв.
- [30] *Панькова С.* «Половина вистави – наша»: дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://immh.kiev.ua/pоловина-vistavi-nasha-debyut-privatnoyi-zbirki-mihayla-grushevskogo-na-vseukrayinskiy-mistetskiy-vistavtsi-u-lvovi-1905-roku/>
- [31] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1285. Арк. 36–37.
- [32] Там само. Спр. 287. Арк. 10 зв.
- [33] Там само. Арк. 135–135 зв.
- [34] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 936. Арк. 4 зв.
- [35] Цит. за: Матяш І. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. К., 1997. С. 195.
- [36] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 43.
- [37] Грушевський М. По світу. З подорожніх вражень // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 11. Львів, 2008. С. 354.
- [38] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 80-80 зв.
- [39] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 976. Арк. 56–57.
- [40] Там само. Спр. 287. Арк. 40 зв.
- [41] Там само. Арк. 118.
- [42] *Тищенко (Сірий) Юрій.* Михайло Грушевський // *Тищенко (Сірий) Юрій.* З моїх зустрічей. Спогади / Упорядники О.І. Сидоренко, Н.М. Сидоренко. Передмова М.А. Шудрі. К., 1997. С. 59.
- [43] ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 940. Арк. 12.
- [44] Там само. Спр. 287. Арк. 223–224 зв.
- [45] З епістолярної спадщини Михайла, Марії та Катерини Грушевських: листи до Д. Петрушевського (1933–1941 рр.) / Авт. вступної статті та публікації О. В. Юркова // Український історичний журнал. 2016. № 4. С. 48.
- [46] *Вальо М.* Листи Марії Грушевської до Володимира Дорошенка (1942–1943 рр.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. Львів, 2004. Вип. 12. С. 479.

ЗАЛИШИТИ ВІДПОВІДЬ

Опублікувати коментар

МУЗЕЙ ВІДЧИНЯЄ ДВЕРІ ДЛЯ
ВІДВІДУВАЧІВ

«Я ПОЧУВ СЕБЕ ЛІТЕРАТОРОМ»

КУЛЮНЯ/КАТРУСЯ/КАТЕРИНА
МИХАЙЛІВНА

«МІЙ СВІТЕ ЗАТИШНИЙ, МОЯ УТІХО
МИЛА»:
ОСВІДЧЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

е-АРХІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Попередня версія сайту

Музей працює щоденно, крім понеділка, з 10:00 до 18:00

Київ, вул. Паньківська, 9

Тел.: (044) 288-28-07